

UTÓSZÓ HELYETT – A JUGOSZLÁV DEZINTEGRÁCIÓ NEMZETKÖZI HÁTTÉRÉRŐL

A rendszerváltozással foglalkozó elemzések többsége – nemcsak a jelen kötetben, hanem általában a szakirodalomban is – a belső folyamatokra és okokra koncentrál, ezért érdemes felhívunk a figyelmet a külső tényezőkre, a világ-gazdasági, nagyhatalmi és nemzetközi politikai szempontok fontosságára. Jugoszlávia felbomlásának példáján ez különösen jól bemutatatható, mert (túl azon az evidencián, hogy egy kis ország belső folyamatait döntően determinálják a külső történések) a délszláv nemzetek az egymáshoz és Jugoszláviához való viszonyukat mindig a külvilághoz való viszonyuk függvényében határozták meg. Ezért a külső változások mindig napirendre tűzték a szemükben Jugoszlávia értelmének, funkciójának és államrendjének kérdését, jóformán függetlenül a mindenkori belső helyzettől. Így volt ez a Jugoszláv Szocialista Szövetségi Köztársaság (JSZSZK) felbomlásának idején is.

I.

Az 1970-es években kezdődő világgazdasági korszakváltás és azzal szoros összefüggésben az adósságválság Jugoszláviát is súlyos helyzetbe juttatta. Ez a válság nem volt független a fennálló, önigazgatási elnevezése ellenére valójában bürokratikus államszocialista rendszertől, elsődlegesen azonban (számtalan más volt szocialista és nem szocialista országhoz hasonlóan) mégis abból a félperiferiális helyzetből fakadt, amelyet Jugoszlávia mint alig közepesen fejlett ország a világgazdaság struktúrájában és a nemzetközi hitelrendszerben elfoglalt. S ez az új gazdasági miliő romboló hatással járt az államszövetségi szerkezetre is, nemcsak a gazdasági-politikai rendszerre, mivel az egyes, eltérő adottságú köztársaságokat különbözőképpen érintette. Sőt Jugoszláviát a világgazdasági korszakváltás bizonyos értelemben még jobban megviselte, mint a többi kelet-európai államot, mivel a piaci viszonyok kialakítása és a nyugati világgazdaságba való beilleszkedési folyamatok ott kez-

dődtek meg a legkorábban. Így aztán az új globalizációs trendekkel, a gazdasági szuverenitást addig megtestesítő „nemzetállami” szintű politikai intézmények egyre fokozódó leértékelődésével szembeni védekezés során „kézenfekvő” volt, hogy a védekezési mechanizmusokat, mint az államszocializmus összeomlása után mindenütt a világban, Jugoszláviában is a nemzeti-etnikai separatizmus hagyományára telepítsék rá. Külön kiélezte Jugoszlávia belső divergenciáját az árollónak az ugyancsak világszerte megfigyelhető szétnyílása a magasabb feldolgozottságú termékek javára. Ez növelte a gazdasági egyenlőtlenséget az egyes tagköztársaságok között, miáltal a két fejlettebb északi tagállam (Szlovénia és Horvátország) függetlenedni akart, a többi viszont a redisztribúció reményében a központosításban volt érdekelt. Fokozta az elmentéket az adósságválság is. Mint általában az adós országokat, a nemzetközi pénzügyintézetek Jugoszláviát is arra szorították, hogy termelését az adósságtörlesztést szolgáló exportra koncentrálja. E gazdaságpolitika az olajár-robbanások, a kamatlábak növekedése, a nyugati piacok csak részleges megnyílása és az árolló szétnyílása (többnyire a jugoszláv exportcikkek kárára) miatt, az exportnövekmény időnkénti növekedése ellenére sem csökkenthetett számottevően az adósságot. Ugyanakkor az egyik fontos közvetlen okává vált az inflációnak, az életszínvonal-esésnek és a fejlesztési források eldugulásának, hiszen rövid távon csak a belső felhasználás rovására bővíthette az exportot.

Végeredményben tehát sem a gazdaság gyors átstrukturálására, sem jelentős adósságcsökkentésre nem nyílt lehetőség. Ez a kényszerpályás gazdaságpolitika így módon egyfelől a kilátástalanságig fokozta a válságot, másfelől új dimenziót adott a köztársaságok között amúgy is meglévő egymásra mutogatásnak. A fejlettebb és fő devizatermelő köztársaságok úgy érezték, hogy aránytalanul nagy terhet viselnek a közös feladatokból és az adósságtörlesztésből, s nem akarták emiatt saját felzárkózási esélyeiket tovább kockáztatni. Ugyanakkor a déliek is kizsákmányolva érezték magukat, mivel az országon belül is szétnyíló árolló miatt termelőtevékenységüket egyre kevésbé ismerték el a belső piacon, miközben a gyors struktúraváltásra nyilvánvalóan számukra sem volt mód. A háború közvetlen előzményének tekinthető államjogi viták a nyolcvanas–kilencvenes évek fordulóján meglehetősen jól tükrözték ezt az állapotot. Az északiak konföderációs javaslata ebben az értelemben azt jelentette, hogy úgy akarták megőrizni a jugoszláv gazdasági közösség előnyeit, hogy közben minimalizálhassák a közösség iránti kötelezettségeiket. A déliek pedig szorosabb, föderációs egységtörökvéseikkel kívánták magukhoz lán-

colni az északiakat, így látván biztosíthatónak az adósságtörlesztést és saját későbbi felemelkedésüket. Ugyanis a belgazdasági munkamegosztás aszimmetriájáért cserébe újraelosztást igényeltek (némileg leegyszerűsítve: a déliek az északiak államilag garantált piacát, nyersanyag- és energiabázisát képezték).

Ily módon az adósságcsapda (is) arra kényszerítette a köztársaságokat, hogy egymás rovására próbáljanak meg kitörni a gazdasági válságból. A világgazdasági reintegráció formájaként nemhogy a felzárkózást, hanem a lemaradás mérséklését is csak az addig felhalmozott, tágan vett értékek (javak, nemzetközi kapcsolatok, belgazdasági munkamegosztás) minél nagyobb arányú kisajátításával, önös érdekeikre figyelő újraszabályozásával kísérelhették meg. Az egyre világosabban kirajzolódó gazdasági periferizálódásra tehát vagy totális mértékvesztéssel reagáltak (Szerbia, amelyet még külön megzavart a belső latin-amerikanizálódás veszélye az északiakkal szemben), vagy pedig úgy, hogy aki tehette, az a konföderációs kísérlet bukása után megpróbált „elmenekülni a süllyedő Balkánról”, s csatlakozni a valamivel jobb esélyekkel bíró visegrádi országok csoportjához (Szlovénia).

II.

A második világháború utáni bipoláris világrend megingásával, majd felbomlásával Jugoszlávia a nagyhatalmak szemében stratégiaileg leértékelődött. Ez jól látszott már 1991 késő nyarán, a moszkvai Janajev-puccs bukásakor: mivel a Szovjetunió gyakorlatilag összeomlott, elveszett a délszlávok összetartásának utolsó külső motívuma, hogy ti. a szétválásuk ne teremtsen negatív precedenst. Korábban, a versailles-i békerendszerben, éppúgy mint a jaltaiban, Jugoszlávia léte a nagyhatalmak által támogatott volt, mert beleillett stratégiájukba. 1918 után ez elsősorban Franciaország kontinentális hegemonizmusával függött össze, a hidegháborús évtizedekben pedig azzal, hogy Jugoszlávia sajátos nemzetközi státusza része volt az európai erőegyensúlynak, illetve az el nem kötelezett mozgalomban betöltött szerepe révén az általános világpolitikai egyensúlynak. Ez a konstelláció csak a délszlávok közös önrendelkezésére adott lehetőséget, és találkozott a jugoszlávizmus törekvéseivel is. Az 1990-es évek elejére azonban a Jugoszlávia iránt hagyományosan elkötelezett nagyhatalmak érdeklődése egyre kisebb lett. Ugyanis a „kommunista orosz

veszély” kimúlt, az angolok és a franciák pedig nem tartottak annyira a német túlsúlytól, mint egykoron (illetve amennyiben igen, akkor sem tekintették már Jugoszláviát e szempontból használható eszköznek). Moszkva pedig a belső gondokra, az ún. közélkülföldre és új nyugati kapcsolataira figyelt, továbbá azért sem köteleződött el határozottan a szövetségi központ vagy a szerb blokk mellett, mert azok nem voltak használhatók nagyhatalmi újra-emelkedésének eszközéül.

A régi, bipoláris világrend összeomlásával azonban megnyílt az európai határok megváltoztatásának és egy új nagyhatalom, az egyesült Németország felemelkedésének a lehetősége. A határváltoztatás esélyét a szlovén és horvát nacionalizmus nem akarta elszalasztani, Németország pedig (noha eredetileg, 1991 kora nyaráig szintén Jugoszlávia egybenmaradását támogatta) gyorsan megváltoztatta álláspontját, és keresztülvitte az Európai Közösségben Szlovénia és Horvátország nemzetközi elismertetését. Ebben a fordulatban sok minden szerepet játszott: az NSZK-nak más országokhoz képest nagyobb helyismerete (a földrajzi és történelmi közelségből fakadóan az elsők között ismerhették fel a válság háborús eszkalálódásának veszélyét), a szlovének és a horvátok iránti nagyobb szimpátiája (a többi nagyhatalom kezdetben inkább „jugofil” érzelmi reakcióival és reflexeivel éppen ellentétesen), a régi időkre emlékeztető érdekszféra-mentalitás (törlesztés a világháborúkért, a gazdasági befolyás kiterjesztése – bár a legnagyobb jelentőséget nem ennek kell tulajdonítanunk, hiszen az NSZK gazdaságilag „lenyelhette” volna egész Jugoszláviát). De Bonn délszláv politikáját a leginkább az motiválta, hogy a születő új világrend emelkedő új nagyhatalmaként jelezni kívánta nagyhatalmi és nyugat-európai partnereinek az erejét, új szerepfelfogását, anélkül, hogy a velük való szakítást igazán kockáztatnia kellett volna. Egyben tudatosítani akarta az egész kelet-európai régióban, nemcsak a délszláv utódállamokban, hogy vigyázó szemüket ezentúl kire kell vetniük... S bár Bonn keresztülvitte akaratát az EK-ban, partnerei később törlesztettek (mintegy bizonyítandó, hogy valóban nagyhatalmi játszmáról volt szó), mert 1992 után Németországot kiszorították diplomáciai kezdeményező szerepköréből a délszláv ügyek nemzetközi intézését illetően.

1989 végétől (miután hónapok alatt összeomlottak a közép-kelet-európai államszocialista rezsimek) új ideológiai tartalmat kapott a Nyugat és Jugoszlávia viszonya: addig a szovjet tömb államai számára felmutatott pozitív példa volt, azután viszont egy „rendszerváltásban elmaradó” ország lett. Kü-

lönösen Szerbia volt ebből a szempontból „problematicus”, mert ott nem történt még hatalomváltás sem, s nem jött létre egy új polgári demokratikus (vagy önmagát annak minősítő) elit. Így Milosevics és pártja nemcsak a nagyszerb nacionalizmus, hanem a rendszerváltás elmaradása (Szerbiában) és akadályozása (a többi köztársaságban és szövetségi szinten) okán is elszigetelődött, és fokozatosan „nemzetközi ellenség” lett. A nyugati politika a JSZSZK (a régi, titói nagyjugoszláv föderáció) fennállásának utolsó időszakban nem is Milosevicset, hanem Ante Markovicot, az utolsó szövetségi kormányfőt kívánta támogatni. Benne látták a „jugoszláv Gorbacsovot”, mert ő képviselt olyan platformot, amely kompatibilis volt az akkori nyugati szándékokkal, azaz a rendszerváltás és az egybentartás együttes céljával: ővele gondolták a legbiztonságosabban lebonyolíthatónak Jugoszlávia átvezetését az újkapitalista gazdasági és politikai szerkezetbe. (Igaz, ez a támogatás gyakran kimerült a verbalításban. Pedig ha Markovics sikeresen induló 1990-es gazdasági programját pénzügyileg és integrációs lehetőségekkel komolyabban megtámogatták volna, akkor csökkenthető lett volna a nacionalista hevület.) Később pedig, az 1992–2003 között fennálló Jugoszláv Szövetségi Köztársaság (JSZK, a szerb-montenegrói kisjugoszláv állam) idején Nyugaton egyre többen látták úgy, hogy a Milosevics-kormányzat az egyik „utolsó bolsevik rezsim” Európában, ezért mielőbb fel kell számolni. Ezt az attitűdöt a boszniai háborút lezáró daytoni békeszerződés (1995) megkötésekor átmenetileg elfedte az a nyugati szükséglet, hogy Milosevicset „taktikai szövetségesként” felhasználják a Karadzics-féle boszniai szerb vezetőséggel szemben, de a daytoni egyezményhez való kétértelmű viszonya, az 1996-os választási csalások és a koszovói konfliktusban vitt szerepe miatt Milosevics hamar elvesztette az effajta időleges „felhasználhatóság” miatti értékét.

A tagköztársaságok divergálásához hozzájárult az európai integrációs folyamat is. Az integrálódás kezdettől a közép-európai kulturális tradíciójú, fejlettebb, az egyesülés igényelte „szabványosításra” alkalmasabb köztársaságokat, Szlovéniát és Horvátországot vonzotta inkább. Elég hamar nyilvánvalóvá vált az is, hogy a poszt-szocialista régió európai integrálása a volt Jugoszlávia esetében csak államonként differenciálva s nem egységes egészként történhet meg. Ezért az északiak függetlenedni akartak, nehogy az összjugoszláv állapotok foglyaiként lemaradjanak az integrációról. A déliek (különösen a kis déli köztársaságok) viszont azért is ragaszkodtak az egységhez, mert érezték, hogy Jugoszlávia felbomlásával Közép-Európán kívüli kisállamokká

válnak, azaz felzárkózási esélyük drasztikusan lecsökken. S ami talán még fontosabb, szerbek, horvátok, szlovének egyaránt úgy érezték, hogy a „nemzetatlanti létből”, azaz az önálló nemzetállami fázisig el nem jutott népként nem léphetnek át közvetlenül a nemzetek feletti struktúrákba jövőjük és identitásuk súlyos veszélyeztetése nélkül – előbb tehát fel kell bontaniuk a közös államot! A nemzeti mozgalmak legújabb „reneszánsza”, amely különösen jellemző volt a kelet-európai átalakulásra, csak fokozta ezt az érzést: a nemzetállamért most „mindent” meg lehet kísérelni, hiszen a stabil világrend hiányában ez a nemzetközi trend; és „most” kell mindent megpróbálni, mert előbb-utóbb ugyanis kialakul valamilyen új status quo, tartós geopolitikai erőterekkel és meghatározottságokkal, talán éppen egy integrálódó Európával, amelyben talán „soha többé” nem lesz mód a nemzetállami kiteljesedésre... Ebből a szemszögből nézve Jugoszlávia sorsa elsődlegesen nem a helyi specifikumok következménye: az etnikai háború csak logikus végkifejlete a nemzeti érzés végletes felizzásának-felszításának, vagyis az államszocializmust a nacionalista logikával felváltó posztoszocialista államok mindegyikében megfigyelhető jelenségnek. Hogy e folyamat Jugoszláviában volt a legviharosabb, az – de csak az – jórészt már valóban helyi okokból fakadt. Mindenekelőtt abból, hogy nem volt még egy ilyen állam itt Kelet-Európában, amelyben ennyiféle különbözőség halmozódott volna fel. S e ponton váltak csak fontossá azok a további sajátosságok, amelyeket oly gyakran emlegetnek háborús okokként: mint a legnagyobb lélekszámú nép, a szerbség harcias és bizantikus tradíciói, az állampárt utódszervezeteinek választási sikerei, az usztasa-éra emlékei, a hadsereg önállósulása, a terepviszonyok stb. Ugyanis mindezek a körülmények az említett különbözőség-halmaz demokratikus kezelése helyett a „végleges nemzeti megoldásra” csábítottak. (De ugyan hol létezik olyan mechanizmus a világban, amely a Nyugat és a Kelet, az Észak és a Dél találkozási pontján összetorlódó problémák együttesét megnyugtatóan kezelni tudná!?).

A bipoláris világrend felbomlásával leértékelődött az el nem kötelezett mozgalom is, ami szintén negatív hatással volt Jugoszláviára, hiszen a mozgalom egyik alapítója és mindvégig jelentős tagországa volt. A világpolitikai átrendeződés légüres térbe juttatta a mozgalmat, amely egyébként sem tudott megbirkózni saját belső és egyre növekvő heterogenitásával (az olajtermelők és az olajimportálók ellentétei, a felzárkózók és a folyamatosan szegényedő „negyedik világ” különbségei, az irak–iráni háború, az afganisztáni szovjet intervenció megítélése stb.). Az el nem kötelezett mozgalom alkonyával Jugoszlávia

elvesztett egy külpolitikai színpadot és egy sikeres külpolitikai szerepet. Ez már önmagában komoly belpolitikai veszélyt jelentett, mivel a sikeres (anyagilag is sikeres!) külpolitika Títo személyének és rezsimjének egyik fontos népszerűsítő forrása volt. A világpolitikai szerepkör elvesztéséért pedig nem kárpótolhatott a regionális aktivitás. Közép- és különösen nyugat-európai relációkban Jugoszlávia amúgy sem játszhatott volna nagy szerepet (bár bekapcsolódott pl. a Pentagonale-együttműködésbe), a szövetségi kormánynak és a déli tagköztársaságoknak a délkelet-európai régióval kapcsolatos növekvő aktivitásában pedig az északiak csak mérsékelten voltak érdekeltek. Az el nem kötelezettség globális politikája tehát összekapcsolhatta a tagköztársaságokat, az új korszakban felértékelődő regionális kapcsolatrendszerek viszont inkább elválasztották őket.

Végő soron tehát a „rövid XX. század” lezárulása, az államszocializmus eltűnésének-eltüntetésének általános felemelkedést és demokratizálódást, nemzeti és gazdasági egyenjogúságot ígérő folyamata a valóságban másutt és másutt jelölte ki az egyes délszláv köztársaságok helyét az új világban. Egy részükre belátható ideig csak a süllyedés várt. Más részüknek a mérsékeltebb süllyedés mellett a felemelkedés reménye is megadatott. Akiknek egy kicsinyke kis esélyük is kínálkozott, azok bármilyen áron menekülni akartak (szlovének, horvátok), akiknek pedig nem (szerbek), azok vallási-nemzeti fundamentalizmusukba burkolózva próbáltak szembeszegülni az új trendekkel, egyre növekvő és mind irracionálisabbá váló dühükkel az úgymond „latin-germán veretű Európa hazai kiszolgálói” ellen fordulva. És végül, mint mindig, a főszereplők közé szorult kicsik jártak a legrosszabbul: miután a JSZSZK felbomlását kísérő háború áterjedt a bosnyák többségű Bosznia-Hercegovinára, az egész konfliktus egyfajta „civilizációs” tartalmat, iszlámellenes aspektust (is) kapott.

III.

A NATO boszniai (1995. augusztus–szeptember) és szerbiai (1999. március–június) légiháborúja érzékletesen mutatott rá arra, hogy a délszláv válságsozrot milyen jelentős szerepet játszott a posztbipoláris világrend politikai struktúráinak kialakításában, az azzal kapcsolatos nagyhatalmi szereposztásban és az amerikai stratégiai megfontolásokban. A légitámadásoknak megvoltak persze a helyi aspektusai is (hiszen a boszniai és koszovói horrornak valóban véget kellett vetni), de legalább ilyen fontosak voltak a nemzetközi

dimenziók: ebben a kontextusban a két beavatkozás inkább arról szólt, hogy milyen legyen a NATO és az ENSZ viszonya, s hogy hol legyen az Egyesült Államok, az Európai Unió és Oroszország helye a nemzetközi kapcsolatok új rendszerében. Hiszen a két beavatkozás (különösen az 1999-es) súlyos és azóta sem teljesen megválaszolt kérdések sorát vetette fel: meddig mehet el a NATO az ENSZ BT felhatalmazása nélkül egy olyan szuverén állam (az adott esetben Kis-Jugoszlávia) kényszerítésében, amely autokrata berendezkedésű, kisebbségpolitikája diszkriminatív, de a nemzetközileg elismert határait védelmezi? Nemzetközileg mennyiben voltak vállalhatók a humanitárius szempontból, illetve emberi és kisebbségi jogaik tekintetében valóban védelemre szorult albánok céljai (az elszakadás és a határváltozások), valamint gyakran alkalmazott módszerei (a politikailag és anyagi forrásaiban homályos háttérű UCK félterrorista gerillaháborúja, amely a szerb lakosság megfélemlítését, a „kollaboráns” albánok elleni gyilkosságokat és a szerb hatóságoknak a NATO-beavatkozás reményében folytatott szisztematikus provokálását is magában foglalta)? Mit jelenthet az egyetemes államközi kapcsolatok jövőjére nézve Koszovó elszakadása annak fényében, hogy a terület etnikailag csak a közelmúltban homogenizálódott? Egyközpontú vagy policentrikus lesz-e a bipoláris évtizedeket felváltó új korszak? S ebben az új korszakban a joguralom (a nemzetközi jog alkalmazása) lesz-e a nemzetközi kapcsolatok rendezőelve, vagy az egyik államcsoportnak a nemzetközi társadalom egészét képviselő intézményeket mellőző döntései (ebből a szempontból másodlagos, hogy a NATO egyébként fejlettebb és demokratikus államok csoportja)? Miképpen egyeztethetők össze az állami szuverenitás, a nemzeti önrendelkezés és a humanitárius-emberijogi szempontok egyaránt fontos és érvekkel alátámasztható elvei?

A nemzetközi jogilag csak részben legitimálható 1995-ös, illetve a nemzetközi joggal ellentétesen, az ENSZ Biztonsági Tanácsának felhatalmazása nélkül végrehajtott 1999-es NATO-bombázások során az Egyesült Államok kizárólagos szuperhatalomként lépett fel, s az új biztonságpolitikai szerepkörét („out of area” missziók) tesztelő NATO-val együtt a két beavatkozásban jó alkalmat látott arra, hogy „kijelölje” (vagyis az ENSZ BT mellőzése révén gyakorlatilag leértékelje) Oroszország helyét az új nemzetközi politikai erőterben. Moszkva számára pedig a nagyhatalomként való megkapaszkodás volt a tét: többre nem törekedhetett, minthogy megőrizze Oroszországot a többpólusú nemzetközi rend egyik fontos aktoraként. S jóllehet közvetítői sikerével (mint ismeretes, az 1999-es bombázásokat végül egy NATO-orosz kompromisszum

keretében állították le) Oroszország jelen tudott maradni a térségben, egyértelműen kiderült, hogy az orosz állam régi nemzetközi súlya, a szovjet korokban elért világpolitikai jelentősége immár végérvényesen a múlté. De Washington – többek közt – egyúttal azt is megmutathatta, hogy az integrálódó Európa valójában még nem politikai entitás, hogy a közös kül- és biztonságpolitika még nem több pusztán jelszónál. Bosznia és Koszovó apropóján ismét bebizonyosodott, hogy Európa önállóan, az USA és a NATO nélkül egy európai helyi konfliktust sem képes megoldani.

Irodalom

- ALLIN, Dana: *NATO's Balkan Interventions*. New York, Oxford University Press, 2002
- BILANDŽIĆ, D.: *Moderna hrvatska povijest*. Zagreb, Golden Marketing, 1999
- BIDELEUX, Robert–JEFFRIES, Ian: *The Balkans. A Post-Communist History*. New York, Routledge, 2006
- GLENNY, Mischa: *The Balkans – Nationalism, War & the Great Powers 1804–1999*. London, Penguin, 2001
- GUSKOVA, Jelena: *Istorija jugoslovenske krize 1990–2000 (I–II.)*. Beograd, Igam, 2003
- HOLBROOKE, Richard: *To End a War*. New York, Random House, 1998
- JUHÁSZ József: *Volt egyszer egy Jugoszlávia*. Budapest, Aula, 1999
- JUHÁSZ József–MAGYAR István–TÁLAS Péter–VALKI László: *Koszovó – egy válság anatómiája*. Budapest, Osiris, 2000
- JUHÁSZ József–MÁRKUSZ László–TÁLAS Péter–VALKI László: *Kinek a békéje? Háború és béke a volt Jugoszláviában*. Budapest, Zrínyi, 2003
- A Balkán-háborúk és a nagyhatalmak*. Szerk.: KRAUSZ Tamás. Budapest, Napvilág Kiadó, 1999
- LUKIC, R.–LYNCH, A.: *Europe from the Balkans to the Urals. The disintegration of Yugoslavia and the Soviet Union*. SIPRI–New York, Oxford University Press, 1996
- MESIĆ, S.: *Kako je srušena Jugoslavija*. Zagreb, Mislavpress, 1994 [magyarul: *Jugoszlávia nincs többé*. Budapest, Helikon, 2003].
- OWEN, David: *Balkan Odyssey*. New York, Harcourt Brace, 1995
- WOODWARD, Susan: *Balkan Tragedy – Chaos and Dissolution after the Cold War*. Washington D.C., Brookings Institution, 1995